

Etnonimák a hantiban

BAKRÓ-NAGY MARIANNE

1. Az *etnonima* fogalma

1.1. Dolgozatom célja a legszélesebb dialektális elterjedtségű hanti etnonimák bemutatása, eredetük összehasonlítása. A témaválasztást az indokolja, hogy ezek a népnevek más és más megnevezési típusokat és eredetet képviselve nemcsak a megnevezett népekhez, csoportokhoz fűződő viszonyt tükrözik sajátosan, hanem az adott fizikai (földrajzi) és társadalmi térhez fűződő viszonyt is, és ismereteim szerint ilyen típusú tárgyalásokra még nem történt kísérlet. Továbbá arra sem, hogy a megnevezések jellemzőit viszonyítsák az etnonimákra vonatkozó általános tipológiai paraméterekhez. A névtanban a szinkrón és diakrón megközelítésű kutatásokban nem áll rendelkezésre a népneveket különféle szempontok szerint tárgyaló, átfogó tipológiai rendszerezés.¹ Az egyes népek vagy népcsoportok, illetve azok történetének áttekintése olykor megkísérel ilyesfajta kategorizációt, de olyan munka, amelyhez viszonyítva az itt bemutatandó népnevek tipizálhatók lennének, nem áll rendelkezésre. Ezért e dolgozat célja az is, hogy egyfajta (kísérleti) tipológiai megközelítéssel is megpróbálkozzék. A fogalmak és források bemutatása után (1.2.–1.3.) a négy népnév elemzése következik (2.), amelyet összefoglalásként az általános megfigyelések megfogalmazása követ (3.).

1.2. Az *etnonimá*-nak, *népnév*-nek ismeretesen számos meghatározása létezik, és erősen kérdéses, hogy van-e közöttük olyan, amelyik egyértelmű, s fenntartások nélkül megállja a helyét.² A kétségek többek között a *nép*-nek, *ethnosz*-nak az értelmezésével függnek össze, amelyre kimerítő definíciót mindmáig nem sikerült találni. E rövid dolgozat szempontjából az *etnonima* meghatározása azért (lenne) szükséges, hogy bizonyosan állítható legyen, az itt bemutatandó elnevezések valóban népnevek. A kérdésre a válasz nem lesz egyértelmű, éppen ezért szükséges rámutatni azokra a szempontokra, amelyekből a bizonytalanságok fakadnak.

¹ Köszönöm TÓTH VALÉRIÁNAK e kérdésben adott megerősítő tájékoztatását.

² A személynevek kapcsán az etnikum fogalmának egyik lényeges hazai szakirodalmára lásd N. FODOR 2018: 30–32, a népnevek szélesebb aspektusú feldolgozásaira pedig RÁCZ 2013, 2016.

Az ICOS definíciója szerint³ az etnonima egy etnikai csoport (törzs, nép, klán stb.) vagy e csoport egy tagjának a neve, olyan név tehát, amellyel önmagukat vagy másokat kollektív egészként jelölnek meg. Az etnonimák nem tévesztendők össze a demonimákkal, amelyek olyan csoportoknak a nevei, akiket (konszervatív vagy kényszerített) geopolitikai összetartozás egyesít, függetlenül etnikai, vallási, nyelvi vagy egyéb különbözőségeiktől (COATES 2021: 6). Az etnonimák általában nem feltétlenül tükrözik az etnikum önazonosságát a csoporttal, azok tagjaival, a belső elnevezések viszont már inkább, mert a csoport így különböztetheti meg magát más csoportoktól (POHL 2018b: 5). Jelentőségüket tehát az adja, hogy révükön a velük megnevezett társadalmi csoportok, azok rendszere azonosíthatóvá válik. Ezt fejezi ki RÓNA-TAS ANDRÁS definíciója is, aki egyebek mellett a saját, tartós önelnevezést az ethnosz egyik kritériumának tartja (1996: 24).

Az idézett meghatározás azonban már önmagában kérdéseket vet fel, amennyiben a törzs, nép, klán mibenléte sem egyértelmű, s a képet tovább bonyolítja a csoportra vonatkozó egyéb közös jegyek (földrajzi lakóhely, vallás, gén, nyelv stb.) bevonása a meghatározási kísérletekbe (vö. KOOPMAN 2016). Gondolhatnánk, hogy az etnonimák nyelvészeti vizsgálatának tekintetében e kérdések tisztázása nem feltétlenül szükséges, mert az elnevezések eredete, hangtani, alaki stb. elemzése nem kívánja meg, hogy megjelöljük, milyen típusú csoportra vonatkozik az elnevezés, azaz a *népnév* terminus jelölhetné általában embereknek valamely csoportját, függetlenül eredetüktől, szervezeti felépítésüktől stb., mint ahogyan ez a névtani szakirodalomban gyakori. Csakhogy ez a probléma megkezdése, s azt, hogy a név alapú azonosíthatóság akár a középkori steppei népesség esetében sokszor miért reménytelen, BÁLINT CSANÁD fejti ki a történelem és a régészet aspektusából (2006: 296–305).

Az alábbi három szempont pusztán azokra az ellentmondásokra mutat rá, amelyek a bemutatandó négy népnév kapcsán majd előkerülnek.

a) Az etnikai csoport dinamikus képződmény, összetétele idővel változhat. Ez a változás azonban nem jár együtt szükségképpen elnevezésük változásával, tehát az etnonima nem határozza meg az etnikumot és az etnikum sem az elnevezést.

b) Az etnikai tájkép és az etnonimák rendszerének a változása folyamatos. A népnevek ismeretesen nem állandóak, nem stabilak, könnyen átvihetők egyik népességről egy másikra: ugyanaz az elnevezés jelölhet más csoportot, illetve más és más elnevezéssel illelhető ugyanaz a csoport. Ezért a népek és megnevezésük közötti kapcsolat nem jelent kizárólagos és csak rájuk érvényes viszonyt, etnikai csoportok azonosítása pedig pusztán elnevezésük alapján — azaz például azonos elnevezésű csoportok azonos származásúnak, azonos etnikumúnak tekintése — erősen kétséges mindaddig, amíg más, független érvek nem szólnak az azonosítás mellett vagy ellen.

³ <https://icosweb.net/wp/wp-content/uploads/2019/05/ICOS-Terms-en.pdf>

c. Olykor kérdéses, hogy valamely népnév csak a közösség elnevezése-e vagy a nyelvée is. A többnyelvűség akár törzsi szerveződésekre is jellemző, azonban a külső (exonima) vagy belső (endonima) elnevezések ezt a heterogenitást nem tükrözik.

Tekintettel a fentiekre célszerű az etnikumnak egy olyan meghatározását követni, amelyik minimalizálja a megkötéseket, s csak a legalapvetőbb kritériumokra épít. „[I would suggest] defining ethnicity as a principle of organization of the social world into *n a m e d g r o u p i n g s* which are perceived as naturally constituted.” (POHL 2018a: 192; kiemelés tőlem: B-N. M.).

1.3. A népnevek, közöttük a külső elnevezések története is a más népekkel való kapcsolat, viszony révén tükrözheti a nyelvet beszélő közösség történelmét, akár belső keletkezésű, akár kölcsönzött népnévről van szó. A kölcsönzött népnév nemcsak akkor utalhat a megnevezett néppel való közvetlen kapcsolatra, amikor e néptől magától veszik át elnevezését, hanem akkor is, amikor egy harmadik, közvetítő nyelvből történik a kölcsönzés. Az utóbbi esetben nemcsak a kölcsönzött névvel megjelölt néppel való történeti kapcsolatra utalhat a név, hanem arra a (harmadik) néppel való kapcsolatra is, amelynek nyelvéből átvették a nevet. Mindezeket az összefüggéseket a hanti etnonimák is jól példázzák.

Azonban már a népnevek száma is tükrözheti egy nép történetét, beleértve földrajzi, társadalmi, gazdasági és kulturális körülményeiket. Az őshonos keletstepei népek nyelveiben, melyeknek területe Közép-Ázsiában az Irtis folyótól a Jenyiszejig terjed, s akikre a mesterséges határok nélküli nomád vagy fél-nomád állattartó életmód a jellemző, továbbá vidékük nem volt más népek folyamatos vagy ismétlődő kereskedelmi vagy politikai indíttatású vándorlásainak a terepe, a nagy területeket hódító vagy önálló államisággal rendelkező népek nyelveivel szemben a népnevek száma relatíve alacsony. A hantiban összesen hét népnek van elnevezése: orosz, szamojéd, szölkup, tatár, tunguz, zürjén és vogul. A hét közül négy nép egy-egy elnevezése van meg mindhárom nyelvjáráscsoportban. Az orosz és a tatár kivételével a többinek több elnevezése, névváltozata is van, amelyek azonban rendszerint nem az egész népet, hanem csak egy meghatározott földrajzi területen élő csoportjukat jelöli.⁴

A bemutatandó etnonimák dialektális elterjedtsége nem a jelenlegi állapotokat tükrözi, hanem a hantik korábbi, főként az orosz expanziót és az ökológiai változásokat, valamint az ebből következő nyelvi helyzetet megelőző viszonyait. Ezért korábbi adatgyűjtéseken és etimológiai elemzéseken alapul a lehető legbővebb nyelvjárási anyag mozgósítása érdekében, azaz fő forrása a DEWOS,⁵ mely mindmáig a hanti nyelv legteljesebb nyelvjárási és etimológiai kompendiumának

⁴ E rövid dolgozatnak nem lehet célja, hogy e csoportokat pontosabban megkísérelje azonosítani.

⁵ A könnyebbség kedvéért más hanti forrást csak a legszükségesebb esetben idézek.

tekinthető. Noha megjelenése óta egyes megállapításai nyilván revízióra szorulhatnak, etimológiai tekintetben mégis kritikusan tárgyalja a korábbi szakirodalmat, modernebb adatokkal egészítve ki azt.

2. A népnevek

A négy tárgyalandó etnonima a 'vogul', a 'nyenyec', az 'orosz' és a 'tatár'. A hanti népnevekre általában, azaz nem csak az itt bemutatottakra jellemző, hogy kettős, főnévi és melléknévi jelentésük is van csakúgy, mint a magyarban. A nyelvek különféle eszközöket alkalmaznak a kétféle szerepre, ami függhet attól, hogy a népnévnek etimológiailag mi az eredete.⁶ Ilyen szóképzési vagy szóalkotási folyamatok a hantira nem jellemzők, ezért a jelentések közlésekor a kétféle szófaj megjelölése felesleges.⁷

2.1. 'vogul'

(1)

K — szurguti nyelvjárások	<i>wǎγal'</i>
D	<i>wǎχat', wǎχət'</i>
É	<i>wōχat', wōχaa, ōχal'</i>

(DEWOS 1575)

A szó a manysik külső elnevezése; köznévből alakult népnév. Az elnevezés a keleti nyelvjárások között csak a szurguti csoportból ismeretes, egyébként általánosan elterjedt. Népnévként hanti eredetű, az eredeti köznévről uráli kori, azonos a magyar *völgy* etimológiájával, s megvan a manysiban is (UEW 550–551). Eredeti uráli kori jelentése 'kis folyó, folyókanyarulat' lehetett, és a manysiban (*wōl', wōl'*) is 'folyószakasz, folyókanyarulat' a jelentése több kisebb folyó nevében megtalálhatóan (WWb. 149). Jelentése korábban a hantiban is kétségtelenül 'folyó, folyószakasz, folyókanyarulat' volt, amit alátámaszt az a tény, hogy a keleti, aganyi alnyelvjárásban a Szalim mentén élő *hanti*-knak a megnevezése. Az (északi) kazimi nyelvjárásban az Obnak a Berjozov feletti egyik mellékfolyóját, a *Vogulka*-t is jelöli (KT 215), az összes többi nyelvjárásban azonban egységesen a vogulok megnevezésére foglaldott le. A folyó nyilván a vogulokról kapta a nevét. A vogulok korábbi lakóhelyeire az Urál európai oldalán például a Káma vidékére, a Vicsegda és a Pecsora felső folyására is utalhatnak földrajzi, helynévi adatok, mert a *vogul*-forma a *Vogul'skij, Vogulka, Vagulka, Vogul'ja, Vogul'skaja* elnevezésekben máig szerepel (lásd még KANNISTO 1927: 64 a helységek, folyók

⁶ A finnt például GRÜNTAL 1999 tárgyalja a toponimákkal összefüggésben.

⁷ A három nagy nyelvjárás csoport jelölése K (= keleti), D (= déli), É (= északi); az alnyelvjárásokat, a DEWOS konvencióját követve csak akkor jelölöm, ha annak megszorító jelentősége van. Az adatok jelentéseit magyarul adom meg. A téma diktálja, hogy a népekre, illetve nyelvekre külső és belső elnevezésükkel is utaljak szinonimákként.

földrajzi elhelyezkedésének ábrázolásával; RÉDEI 1970: 75). A szó népnévvé válása tehát az Urálnak még az európai oldalán történhetett meg, azaz nem valószínű, hogy valamely, pl. északi hanti nyelvjárás csoportból terjedt volna tovább például keleti hanti nyelvjárási területre akár az Urál szibériai oldalán. Annyi azonban bizonyos, hogy az imént idézett helynevek orosz névadások eredményei — a hanti eredetű elnevezést alkalmazva.

A név a kazimiban sem csak a folyónak a neve, hanem népnév is, a *ʃɔχ* 'emberek/nép' utótag hozzáadásával általában jelenti a vogulokat (2a). A Szoszva melléki vogulokra utalva e folyó neve kerül a népnév elé (2c), azonban a 'vogul' megjelölés nélkül is utalhat a szoszvai vogulokra a 'Szoszva-i nép' megnevezés (2b). A folyóra utalva pedig 'folyó' utótag csatlakozhat a népnévhez (2d).

(2a) <i>wǒχaλ-ʃɔχ</i>	vogulok ('vogul nép')
(2b) <i>λew-ʃɔχ</i>	szoszvaiak ('szoszvai nép')
(2c) <i>λew-wǒχaλ'</i>	szoszvai vogul
(2d) <i>wǒχaλ-ʃǒχan</i>	'Vogul-folyó'
- (DEWOS 319, 1575)

A megnevezés egyes nyelvjárásokban csak meghatározott folyók mentén élő vogulokra vonatkozik a folyók megnevezése nélkül is (3a-d), ami nem azt jelenti, hogy a más folyók mentén élő vogulokat más nevekkel neveznék meg.

(3a) Trj	<i>wǎγəλ</i>	az Ob egyik mellékfolyója (Vogulka?) menti vogulok
(3b) Ni	<i>wǒχat'</i>	pelimi vogulok
(3c) Š	<i>wǒχat'</i>	(?) kondai vogulok
(3d) Kaz	<i>wǒχaλ'</i>	a Szoszva, a Ljapin, a Lozva és néhány Ob menti falu vogul népe

(DEWOS 1575)

A voguloknak ez az egyetlen elnevezése a hantiban, belső *māńsi* elnevezésük csak a két obi-ugor frátria egyikének nevéként van meg (DEWOS 942–944). Néhány déli nyelvjárásból ismeretes még a *ančok*, *ańcok* stb. alak általános 'vogul' jelentésben, ami azonban a vogul *ańsux* 'öreg, gazda, férj' átvétele (DEWOS 113).

E külső elnevezés került át az oroszba, s általánosan, beleértve a tudományosságot is, a manysik e hanti eredetű névvel váltak általában ismertté.

2.2. 'nyenyec'

(4)	
K	<i>jǎryan, jǎrkan</i>
D	<i>jǎrən</i>
É	<i>jǎrn</i>

(DEWOS 405–407)

Mindhárom nyelvjárás csoportban elterjedt. Obi-ugor eredetű, mindkét nyelvben egy szamojéd népet jelöl (SIPOS 2002: 21–22), azt, amelyik a szomszédságukban élt, illetve él, tehát a tundrai és erdei nyenyecet (jurákokat). A hantik az előbbiekkal az északibb, az utóbbiakkal a délibb területeken határosak. Az obi-ugor–nyenyec kapcsolatok az Urál európai oldalán is megvoltak, s a szibériai oldalon a 15. század végére, 16. század elejére nagy részben már lezajló áttelepülés után is folytatódtak, illetve állandósultak. A nyenyec belső elnevezése nem lett használatos a hantiban. A *jārən, jörn* a hantiból vagy a manysiból *jaran* alakban átkerült a komiba (TOIVONEN 1956: 104, RÉDEI 1964: 4), majd onnan *яáран, ераһ* alakban az oroszba (DEWOS 407). Az uráli nyenyecet, illetve a Regulgyűjtés kapcsán RUTTKAY-MIKLIÁN ESZTER (2009) nagyívű tanulmányban tárja fel e nép és a hantik, illetve manysik korántsem könnyen átlátható, sokrétű kapcsolatát és az elnevezés kérdéseit, és írásában megkísérli azonosítani azt is, hogy melyik nyenyec néppel lehettek korábban kapcsolatban az obi-ugorok.

Csakúgy, mint fent a vogulok megnevezése esetében (2a), a név után álló ’nép’ utótaggal is a szomszédos nép, a nyenyecet egészére utalnak (5a), de ugyanezt az általánosítást jelöli az ’ember’ utótag is (5b). A lexikográfiai feljegyzésekből, adatokból az is kiderül, hogy egyes alnyelvjárásokban mely folyók mentén élő nyenyecre alkalmazzák az elnevezést, a folyó nevének csatolása nélkül (5b–c). Ami ebben az esetben sem azt jelenti, hogy a más folyó menti nyenyecet más névvel neveznék meg.

(5)

(5a) V *jārəyan-jay* ’nyenyec nép’

(5b) Trj *jārəyan-ko* ’nyenyec ember’ (a Szurgut észak-keleti folyása menti erdei nyenyecet)

(5c) Š Kaz *nōysan jōrŋ* ’nyuszt[os] nyenyec’ (a Kazim dél-keleti folyása menti erdei nyenyecet)

(DEWOS 406)

A (keleti) tremjugáni és az északi nyelvjárásokban ’nép’ vagy ’ember’ utótagú jelzős szerkezettel is megnevezik a nyenyecet. Ezekben az esetekben a nép valamely tulajdonságára vagy lakóhelyére utal az előtag: ’folyam’ (6a), ’erdő’ (6b), ’nyuszt’ (6c). Ez utóbbi elnevezések nem az általános ’nyenyec’ megnevezés helyett, hanem vele párhuzamosan éltek.

(6a) ’folyami, folyamiak’ (az Obdorszk észak-nyugati folyása menti tundrai nyenyecet)

Trj *āyəs-ko* ’folyami ember’

Trj *āyəs-jāy* ’folyami nép’

Kaz *ōwəs-jəχ* ’folyami nép’

(6b) 'erdei, erdeiek'

Sy *ur-jɔɣ* 'erdei nép'
Sy *ur-χu* 'erdei ember'

(6c) 'nyusztos erdeiek'

O *ńǎysaŋ or-jax* 'nyusztos erdei nép'
(DEWOS 30, 161, 1040, 1619)

A déli fili nyelvjárásban az etnonima jelentése 'csud'. Csud elnevezéssel, melynek eredete erősen vitatott, az oroszok olyan népeket jelöltek, amelyekkel terjeszkedésük során kapcsolatba kerültek. Így észtt törzsek, vótok, vepszék megnevezésére is alkalmazták, majd a keleti terjeszkedés során Szibéria különféle népeire is kiterjesztették (SAARIKIVI 2006, TVAURI 2012). Azonban a szó fokozatosan, mindenféle történeti összefüggéstől függetlenül távoli, nem valóságos emberekre, a hitvilág jelenségeinek megjelölésére is szolgált.

A nyenyeceknek itt tárgyalt obi-ugor elnevezéséből vezették le korábban — tudniillik az obi-ugor alakokhoz járuló orosz *-ka* képző révén — a nyenyecék külső megjelölését, a *jurák*-ot, mely a nép általánosan elterjedt nevévé vált (HAJDÚ 1948–1950: 19–32; ANYIKIN 2000: 717–718). Az azonosítás hibás voltára GUSZEV mutat rá, hangsúlyozva, hogy a hantik északi és keleti szomszédjukat *szamojéd*-ként (nyenyecként) azonosítják és nem *jurák*-ként, s egyúttal új, meggyőző etimológiát kínál az utóbbi alakra (2020: 61–64).⁸

A hantiban még egy *szamojéd* népnek, a *szölkup*nak van megnevezése, akik a nyenyecéktől keletre, illetve délre határosak velük, de ezek a megnevezések értelemszerűen csak a legkeletibb nyelvjárásokból (V, Vj, Trj) ismeretesek. Valamennyiükre jellemző, hogy valamelyik folyó mentén (7a) vagy mocsaras (7b) területen élő népnek nevezik őket.

(7a)

Vj *ket-jay* ketiek ('keti nép')
V *tasam-jay* taziak ('tazi nép')
Vj *ās-kōr-ńorəm-jay* obi mocsáriak ('Ob-folyómedri mocsári nép')

(7b) mocsáriak ('mocsári nép')

V *ńorəm-ja* (a Narim és a Vaszjugan hanti vidékén élő szölkupok)
Trj *ńorəm-jay* (az Obon Timszktól felfelé élő szölkupok)
Vj *ńorəm-jay* (Narim vidéki szölkupok)

(DEWOS 185, 319, 668, 1078)

Míg a nyenyecék esetében a folyókra stb. utaló megnevezés párhuzamosan él(t) az általános 'nyenyec' elnevezéssel, addig a szölkupok esetében csak a feltüntetett etnonimák ismeretesek.

⁸ A történeti háttér egyfajta magyarázatára lásd KVASHNIN 2021.

2.3. 'orosz'

(8)

K	<i>rut'</i>
D	<i>rüt'</i>
É	<i>rűś, ruś</i>
	< komi <i>roc'</i>

(DEWOS 1288–1289)

A szó mindhárom nyelvjárásterületen elterjedt, egységesen az oroszok megnevezésére. Az oroszok önelnevezése, s ez vált általánossá a finnugor nyelvekben is általában, így a mansiban is. Azonban az obi-ugor nyelvek nem közvetlenül az oroszból kölcsönözték, hanem a komiból (TOIVONEN 1956: 62, RÉDEI 1970: 145), ami természetesen nem jelenti, hogy az obi-ugoroknak ne lett volna már igen korai közvetlen kapcsolata az oroszokkal, hiszen a kontaktus legkésőbb a 12–15. századtól egyre erősödő mértékben fennállt. A kominak mint közvetítő nyelvnek Északnyugat-Szibéria nyelveiben ismeretesen jelentős volt a funkciója, főként a kultúrszavak terjesztésében. Így például a nyenyec obi-ugor jövevényszavai között is számos a végső soron komi eredetű, s míg a hantinak és a mansinak a komi jövevényszavai meghaladják, illetve megközelítik a négyszázat, addig a fordított irányú kölcsönzés ennek a töredéke (lásd még HAJDÚ 1980: 253, 254, 255). A szölkup is a hantiból vette át a szót (9), annak legkeletibb, V, Vj, Trj nyelvjárásaiból, amit földrajzi elhelyezkedésük magyaráz (RÉDEI 1972: 192).

(9) szölkup *rus, ruś* < keleti hanti (V Vj Trj) *rut'*

A szó széles földrajzi elterjedtsége mindkét obi-ugor nyelvben amellet szól, hogy az átvétel az Ural európai oldalán történt. Az erősen archaikus keleti nyelvjárások, amelyekben kevesebb a komi átvétel, mint a többi nyelvjárásban, délnyugati irányba viszonylag korábban, a 12–14. század folyamán eltávolodtak, de a szó valamennyi alnyelvjárásból adatolt. Lehetséges továbbá, hogy a népnév a mansiban az északi nyelvjárásokból hatolt be a keleti, nyugati nyelvjárásokba, de még így is a komi átvételek régebbi rétegéhez tartozik (RÉDEI 1970: 79).

Az oroszoknak nincs más megnevezése a hantiban. Ismeretesek diszefemizmusok szép számmal (például 10a–b), de ezek egy-egy nyelvjárásterületre koncentrálnak, s negatív etnikai sztereotípiát tükröznek.

(10a) K — Trj DT Ko Kr *ằynəη* 'állás [ember]'

(10b) D — Kr Ts DN *kằpər* 'hitetlen'

(DEWOS 44, 657)

A vogulok és szamojédok megnevezésével szemben az oroszok esetében nincsenek a jellemző lakóterületre (pl. folyónév) utaló elnevezések. Az itt elemzett három népnévvel szemben az oroszok esetében valójában nem (egyetlen) etnikumról van szó, azaz a név sokkal inkább demonima. A hantik aspektusából azonban

nem ez játszik szerepet, hanem sokkal inkább az, hogy hozzájuk fűződő viszonyuk — tudniillik az, hogy nem szomszédjaik abban az értelemben, ahogyan a vogulok vagy a nyenyeczek azok — eltérő, s ez a lehetséges magyarázat arra, hogy miért nincsenek csoportjaikra vonatkozó megnevezések, azaz miért csak az egészüket nevezik meg.

2.4. 'tatár'

(11)

K — Vah, Vaszjugan, Jugan	<i>kātañ</i>
D	<i>χātañ</i>
É	<i>χātañ, χā'tañ</i>

(DEWOS 575)

A szó a tatárok általános elnevezése a hantiban. A keleti nyelvjárások közül csak a legkeletibb alnyelvjárásokból, a szurgutiak közül pedig csak a jugániból ismeretes. A vaszjugani nyelvjárásban 'kínai' jelentését is feljegyezték, amit nagy valószínűséggel az orosz *kumaï*, *kumaïckuï* alakkal való hasonlósága magyaráz. A szó megvan még a manysiban és a nyenyecben, ám a manysiban csak két északi nyelvjárásban (12a), a nyenyecben meg csak a tundraiban (12b). A manysi nagy valószínűséggel átvétel a hantiból.

(12a) manysi LO So *χatañ*

(WWb. 394)

(12b) tundrai nyenyec *xā'd'an*

(TYERESCSENKO 2005: 102)

A finnugrisztika (PAASONEN 1902: 103, DONNER 1924: 40, DEWOS 575) a szót a *kitan* népnév átvételének tartja, ami azonban egy sor, itt nem részletezhető történeti és hangtani kérdést vet fel. Összefoglalni a következőket érdemes. A tatárok az obi-ugoroktól délre fekvő területeken éltek. A *χātañ* (*χатан, хотан, ктан, куман*) tatárok a vonatkozó szakirodalom szerint a szibériai tatárok egy csoportja, jöllehet a „szibériai tatár” mint gyűjtőnév ugyancsak egy sor bizonytalansággal terhes. Egyetértés látszik lenni abban, hogy a szibériai tatárok többféle népet foglaltak magukba, erősen keveredve többek között az ugorokkal és a szamojédokkal. Közéjük tartoztak volna a *kitan*-ok⁹ is, eltörökösödött mongol népként; nyelvük kihalt. A 10–11. századra Észak-Kínán és Mongólián kívül Szibéria kiterjedt területeinek is lakói voltak. Ugyanakkor régészeti, helynévi adatok tanúskodnak arról, hogy a szibériai tatárok nemcsak az Irtis — mely a déli hanti nyelvjárások vidéke —, hanem az Ob alsó és középső folyásának mentén is éltek, sőt, sporadikus tatár helynévi adatok jóval északabbra, a Kazim területén is feltűnnek (lásd pl. DMITRIJEVA 2005: 419–420, GOLOVNYOV 1995: 100, 102, VALEJEV–TOMILOV 2006: 27). Kérdés, hogy közöttük voltak-e olyanok, akik a *kitan*

⁹ Lásd RÓNA-TAS ANDRÁS írását e kötetben (795–812).

nevet vagy annak valamilyen változatát viselték, azaz olyan változatát, amelynek a hanti és a nyenyec alakok megfeleltethetők, mert ilyen hiteles adatot egyelőre nem ismerünk (olyat tehát, amellyel a hanti és nyenyec alakok fonológiaiilag egyeztethetők). A szibériai tatárokat tárgyaló munkák ugyanis rendre felsorolják, hogy a környező népek hogyan nevezik a tatárokat, így az obi-ugoroktól és nyenyecektől itt bemutatott megnevezést ismételtlen idézik. További kérdés, hogy a hantik és a nyenyec, akikről a nem minden történelmi alap nélküli archaikus hősénekek elmondják, hogy gyakran békétlen kapcsolataik meglehetősen koraiak voltak, fokozatos keleti irányú terjeszkedésük során miként találkozhattak egy olyan népességgel, amelynek a neve azután a tatárok általános elnevezésévé vált nyelvükben, a hantiban mindenképp. Nehéz elképzelni ugyanis, hogy ilyen nyelvi lenyomatot valamely kevéssé jelentős történelmi vagy nyelvi viszony eredményezett volna. Összehasonlításként érdemes idézni a 'zürjén' népnevet — K *sərän*, É *səran* (DEWOS 1372–1373) —, mely hiányzik a déli hanti nyelvjárásokból, jóllehet a kapcsolat, ahogyan fentebb utaltunk rá, meglehetősen szoros volt. A *χātān* név eredetével kapcsolatban annyi mindenestre megkockáztatható, hogy nagy valószínűséggel mind a hantik, mind a nyenyec az Urál szibériai oldalán, déli területeken, a Szaján és az Altaj, a Jenyiszej és az Irtis vidékén kerülhettek kapcsolatba ilyen nevet viselő népességgel.

A hantiban még egy, az oroszból átvett 'tatár' népnév van (13), ez azonban csak két keleti nyelvjárásból adatolt, mely megvan a manysiban is, ott viszont a tatárok általánosan elterjedt megnevezése.

(13) tatár

V Trj *tātar*

V *tātar-jay* 'tatár nép'

< orosz *mamap*

(DEWOS 1486–1487)

Amiként az oroszokra utaló népnév esetében, úgy a tatárokat megnevezők esetében sincsenek a lakóhelyüket megjelölő nevek, aminek okai megint más jellegűek lehetnek. Egyrészt a vogulokkal és a nyenyecekkel (és a szölkupokkal) szemben vélhetően nem egyetlen népről van szó, másrészt pedig a helynévi vagy olykor családnévi adatok az utókor számára árulkodóak lehetnek, de nem azonosak a hantik (vagy nyenyec) esetleges valahai megnevezéseivel.

3. Általános megfigyelések

A bemutatott népnevek tipizálhatók eredetük és szerkezeti jellemzőik szerint. Eredetük szerint ősi eredetű, belső keletkezésű és kölcsönzött neveket láttunk. Ősi eredetűnek az obi-ugor *szamojéd* megnevezés tekinthető, amely eredeti népnév-ként a két nyelv közös szava. Belső keletkezésű a hanti nyelvben az uráli eredetű köznéből alakult *vogul*. Kölcsönzött etnonimák a közvetlen, komi közvetítéssel

a hantiba került *orosz* és a vélhetően közvetlenül a megnevezett néptől átvett *tatár*. Eredete szerint tehát a négy hanti népnév a következő (14).

(14)

népnév	ősi eredetű	belső keletkezésű	kölcsonzás	
			közvetlen	közvetett
eredeti népnév	<i>nyenyec</i>		? <i>tatár</i>	
köznevből alakult népnév		<i>vogul</i>		<i>orosz</i>

A négy etnonima közül csak a *vogul* utal a közösség olyan lényegesnek tekintett jellemzőjére (tudniillik lakóhelyük jellegére), ami a megnevezés alapja, a többi ilyen jellegű előzményt nem tükröz.

A négy népnév szerkezetét tekintve vagy egyszerű név vagy szintagmatikus szerkezetek eleme. Mind az egyszerű nevek, mind a szintagmatikus szerkezetek utalhatnak a nép egészére általában vagy részlegesen csak egy csoportjukra.¹⁰ Az előbbieket általános, az utóbbiakat csoportneveknek hívjuk.

Az, hogy egy népnevet tartalmazó szerkezet a nép egészét vagy egy csoportját nevezi meg, két tényezőtől függ: a népnév szerkezeti funkciójától, illetve a szerkezet további elemeinek jelentésétől. Amikor a népnév attributív szerepű (2a *wõχαα* 'jõχ 'vogul nép', 5a–b *jãryan-jay* 'nyenyec nép', *jãryan-ko* 'nyenyec ember'), az alaptag mindig 'nép' vagy 'ember' jelentésű, és általában utal a népre (hasnolón az angol *French ~ Frenchman*, *Welsh ~ Welshman*, *Scots ~ Scotsman* stb. megnevezésekhez; ANDERSON 2007: 198). Ez a szerkezet csak a *nyenyec* és a *vogul* megnevezésekre jellemző, a *tatár*-ra és az *orosz*-ra nem. Amikor jelző áll a népnév előtt, utalhat a nép egészére, a népnek egy sajátos tulajdonságát jelölve meg (5b. *ñõysan jõrñ* 'nyuszt[os] nyenyec'). Amikor azonban a jelző földrajzi/folyónév, akkor a népnek arra a csoportjára utal, amelyik a jelzővel megjelölt területen él (2c *æw-wõχαα* 'szoszvai vogul'). Az ilyen típusú szerkezet ugyancsak a *nyenyec*-et és a *vogul*-t jellemzi, a *tatár*-t és az *orosz*-t nem. A négy népnév tehát szerkezetük, illetve a megnevezettek szerint a következő (15).

(15)

	általános	csoport
egyszerű népnév	1., 4., 8., 11.	3a.–d.
attributív népnév	2a., 5a–b.	
jelzett népnév	5b.	2c.

A földfelszíni alakulatoknak, mindenekelőtt a 'folyó'-nak vagy a folyóneveknek a hanti népnevekben érthetően kitéüntetett a szerepe. Azokban a megnevezésekben különösen, amelyekben a fenti (vagy az itt nem tárgyalt *zürjén*, *szõlkup*,

¹⁰ A csoportnevek valójában utalhatnak nemzetségekre, illetve nyelvjárási változatot beszélő csoportokra, de mert itt nem az ilyen szempontú azonosítás a cél, célszerűbb az általános *csoportnév* alkalmazása.

tunguz) nevek nem szerepelnek, azaz nem képezik a név elemét. A különféle nyelvjárási területeken élők a velük közelebbi vagy távolabbi szomszédságban élőket főként a folyók (kisebb részben az 'erdő', 'mocsár') szerint különböztetik meg a 'nép', 'ember' utótagot alkalmazva. Ez a megjelölés nemcsak az idegen népek megnevezéseire jellemző, hanem a saját magukéira is (pl. 16).

(16) Ob-menti hantik

K, É *äs-jay, äs-jax* 'obi nép'

É *as-χu* 'obi ember'

(DEWOS 185; lásd még RÉDEI 1963: 98)

A hantikra is jellemző mindaz, ami a steppei nomád társadalmakra is: alap-egységeik az egymással szorosabb vagy lazább kapcsolatú és különféle viszonyokat képviselő nagyobb egységek, a népek, és az utóbbiakat alkotó nagyobb közösségen belüli csoportok. A kétféle egység megnevezései markáns, de nem kivétel nélküli különbséget mutatnak a hantiban, s a megnevezések közötti egyfajta választóvonal a *vogul/nyenyec* — *orosz/tatár*, azaz a „szomszéd” — „nem szomszéd” megnevezései között húzódik.

a) a nagyobb egységek, azaz önálló (tulajdonnév jellegű) neve

— egyszerű népnevek (*vogul, nyenyec, orosz, tatár*)

— népnevek attributív szerepben (*vogul, nyenyec*)

b) csoportnevek

— a népneveknek valamilyen megkülönböztetésre utaló változatai (*vogul, nyenyec*)

— egyszerű népnév (*vogul*)

c) a megkülönböztetésre utaló elem általában a lakóhely jellegzetessége (folyó, folyónév, mocsár, erdő)

d) a nevek kialakulásának ideje

— népnevek: a hantik történetének korai szakaszai

— *vogul, nyenyec, orosz* az Ural európai oldalán

— *tatár* az Ural szibériai oldalán

— csoportnevek: az Ural szibériai oldalán a jellemző lakóhely szerint

e) a népnevek és a csoportnevek nem utalnak társadalmi tagozódásokra (pl. múltbéli fejedelemségekre)

Az azonban, hogy a csoportnevezések kizárólag a földrajzi elhelyezkedésre vonatkoznak-e vagy esetleg azonosíthatók nemzeti, törzsi tagozódással, további vizsgálatokat igényel. Mint ahogyan az obi-ugor etnonimák alaposabb megismerése is.

Irodalom

- ANDERSON, JOHN M. 2007. *The Grammar of Names*. Oxford, Oxford University Press.
- ANYIKIN 2000. АНИКИН, А. Е., *Этимологический словарь русских диалектов Сибири: Заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков.*² Москва–Новосибирск, Наука. 717–718.
- BÁLINT CSANÁD 2006. Az ethnosz a kora középkorban. A kutatás lehetőségei és korlátai. *Századok 140*: 277–347.
- COATES, RICHARD 2021. Some thoughts on the theoretical status of ethnonyms and demonyms. *Onomastica 65*: 5–19.
- DEWOS = STEINITZ, WOLFGANG szerk., *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Berlin, Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1966–1993.
- DMITRIEVA 2005. ДМИТРИЕВА, Т. Н., *Топонимия бассейна реки Казым*. Екатеринбург, Издательство Уральского Университета.
- DONNER, KAI 1924. Zu den ältesten Berührungen zwischen Samojuden und Türken. *Journal de la Société Finno-Ougrienne 40/1*.
- GOLOVNYOV 1995. ГОЛОВНЕВ, А. В., *Говорящие культуры: традиции самодийцев и угров*. Екатеринбург, УрО РАН.
- GRÜNTAL, RIHO 1999. Analyzing the Finnic ethnonyms. *Folia Uralica Debreceniensa 6*: 39–57.
- GUSZEV 2020. ГУСЕВ, В. Ю., *Этимологические заметки по этнонимии Нижнего Енисея*. *Вопросы ономастики 17*: 59–74.
- HAJDÚ, PÉTER 1948–1950. Die Benennungen der Samojuden. *Journal de la Société Finno-Ougrienne 54*: 1–112.
- HAJDÚ PÉTER 1980. Nyelvi kontaktusok Északnyugat-Szibériában. *Nyelvtudományi Közlemények 82*: 251–259.
- ICOS = International Council of Onomastic Sciences.
- KANNISTO, ARTTURI 1927. Über die früheren Wohngebiete der Wogulen im lichte der Ortsnamenforschung. *Finnisch-Ugrische Forschungen 18*: 57–89.
- KOOPMAN, ADRIAN 2016. Ethnonyms. In: HOUGH, CAROLE szerk., *The Oxford Handbook of Names and Naming*. Oxford, Oxford University Press. 251–262.
- KT = KARJALAINEN, K. F., *Ostjakisches Wörterbuch 1–2*. Bearbeitet und herausgegeben von TOIVONEN, Y. H. LSFU X. Helsinki, 1948.
- KVASHNIN, YURIY N. 2021. Yurak-Samojeds: Problems of Ethnic Identification. *Arktika i Sever 44*: 250–266.
- N. FODOR JÁNOS 2018. Szempontok és módszerek a személynév és etnikum összefüggésének vizsgálatához. *Névtani Értesítő 40*: 29–52.
- PAASONEN, HEIKKI 1902. Über die türkischen Lehnwörter im Ostjakischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen 2*: 81–137.
- POHL, WALTER 2018a. Ethnicity and Empire in the Western Eurasian Steppes. In: DI COSMO, NICOLA–MAAS, MICHAEL szerk., *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity*. Cambridge, Cambridge University Press.
- POHL, WALTER 2018b. Ethnonyms and Early Medieval Ethnicity: Methodological Reflections. *The Hungarian Historical Review 7*: 5–17.

- RÁCZ ANITA 2013. A nép(név) fogalmának változása, értelmezése. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9: 7–17.
- RÁCZ ANITA 2016. *Ethonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÉDEI [RADANOVICS], KÁROLY 1963. Über den Ursprung einiger finnisch-ugrischer Völkernamen. *CIFU 1. Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum*, Budapest. 98–104.
- RÉDEI KÁROLY 1964. Obi-ugor jövevényszók a zürjén nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 66: 4–16.
- RÉDEI KÁROLY 1970. *Die syrjänische Lehnwörter im Wogulischen*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RÉDEI KÁROLY 1972. Osztják jövevényszavak a szelkupban. *Nyelvtudományi Közlemények* 74: 186–193.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1996. *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*. Budapest, Balassi Kiadó.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 1999. *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: An Introduction to Early Hungarian History*. Budapest, Central European University Press.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 2023. A kitan nyelv és a magyar nyelvtörténet. *Magyar Nyelvjárások* 61: 795–812.
- RUTTKAY-MIKLIÁN ESZTER 2009. A forrásoknál. Reguly Antal adatai az Uralban élő népek kapcsolatáról. (Az urali nyenyecokról.) In: OSZKÓ BEATRIX–SIPOS MÁRIA szerk., *Tanulmányok a finnugrisztika és a nyelvtörténet köréből 1*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 69–103.
- SAARIKIVI, JANNE 2006. *Substrata Uralica. Studies on finno-ugrian substrate in northern russian dialects*. PhD értekezés. Tartu, Tartu University Press.
- SIPOS MÁRIA 2002. Az obi-ugor alapnyelv lexikális innovációi 1. *Nyelvtudományi Közlemények* 99: 7–56.
- TYERESCSENKO 2005. ТЕРЕЩЕНКО, Н. М., *Словарь ненецко-русский и русско-ненецкий*. Санкт-Петербург, Просвещение.
- TOIVONEN, Y. H. 1956. Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 32: 1–169.
- TVAURI, ANDRES 2012. *The Migration Period, Pre-Viking Age, and Viking Age in Estonia*. Tartu, Tartu University Press.
- UEW = RÉDEI, KÁROLY szerk., *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Wiesbaden–Budapest, Harrassowitz Verlag, 1986–1991.
- VALEJEV–ТОМИЛОВ 2006. ВАЛЕЕВ, А.–ТОМИЛОВ, Н. А., Сибирские татары. In: ФУНК, Д. А.–ТОМИЛОВ, Н. А. szerk., *Тюркские народы Сибири*. Москва, Наука. 26–122.
- WWb. = KANNISO, ARTTURI, *Wogulisches Wörterbuch*. Helsinki, Société Finno-Ougrienne, 2013.

Ethnonyms in Khanty

The paper aims to present ethnonyms in Khanty with the most widespread dialectal distribution and to compare their origin. The four ethnonyms represent different types of naming and reflect not only the relationship of the Khanties to the designated peoples and

groups but also the relationship to their physical (geographical) and social space. In the absence of a comprehensive typological classification of ethnonyms in general, the paper also to attempt to set up (tentative) typological features of the ethnonyms.

Keywords: ethnonym, Khanty, motivations for naming ethnic groups

Bakró-Nagy Marianne
ORCID: 0000-0001-6764-9005
ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont
Szegedi Tudományegyetem
bakro@nytud.hu